

машевский, В. В. Латышев, Э. Р. Штерн, М. И. Ростовцев и др.) и, наконец, третьей — на основе слияния элементов греческого язычества и иудаизма (Е. Шюрер, Е. Кюмон, В. Ф. Гайдукевич и др.). Высказывались также предположения о возможном влиянии на культ Бога Высочайшего на Боспоре культов божеств местного варварского населения, среди которых выделяют так называемого бога-всадника (В. Д. Блаватский, Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, Д. Б. Шелов, Э. И. Соломоник и др.).

При детальном анализе выясняется, что ни одну из существующих концепций нельзя признать исчерпывающей, все они имеют свои сильные и слабые стороны. Представляется, что дискуссия еще далека от завершения. Однако уже сейчас можно предположить, что появление этого культа следует рассматривать как стадийный этап в развитии античной религии, суть которого состоит в восприятии ею идеи монотеизма, куда она, вполне возможно, попала под влиянием иудаизма. Все утверждения о каком-либо местном варварском влиянии на данный культ на Боспоре нельзя считать доказанными.

I. A. Emets

STUDYING THE HIGHEST GOD CULT IN THE KINGDOM OF BOSPORUS

The Highest God cult appreciated throughout antiquity, including the kingdom of Bosphorus, has long attracted a considerable interest of researchers. There are three main concepts of its origin. The first is that the cult was formed on the base of the Zeus cult (L. Stephani, I. V. Pomialovsky); the second is the Sabasi cult (A. Domashevsky, V. V. Latshev, E. R. Shtern, M. I. Rostovtseff, and others); and the third arose from a mixture of the Greek paganism and the Judaism (E. Schurer, E. Kumon, V. F. Gaidukevich, and others). It was assumed that the cults of gods of the local barbarian population, especially the so-called Horseman God, influenced the Highest God cult (V. D. Blavatsky, G. A. Koshelenko, I. T. Kruglikova, D. B. Shelov, E. I. Solomonik, and others).

The detailed analysis shows that none of the above concepts is exhaustive; all of them have advantages and shortcomings. It seems that the discussion is still far from completion. Nevertheless, there is a reason to believe that the cult should be regarded as a certain stage in the development of the antique religion. The essence of the stage is that the religion (affected by Judaism) began to adopt the ideas of monotheism. The above hypotheses on a barbarian influence are lacking in evidence.

Одержано 01.10.99

М. І. Храпунов

АДМІНІСТРАЦІЯ ХЕРСОНА НАПРИКІНЦІ IV—VI ст.

Стаття присвячена вивченню адміністративних органів ранньовізантійського Херсона, державно-правового статусу міста, принципів, на основі яких будувалися взаємовідносини між Херсоном і Візантійською імперією.

Основним джерелом для вивчення адміністрації Херсона в ранньовізантійський час є епіграфічні пам'ятки, кількість яких, на жаль, дуже невелика. При їх вивченні виникають дві проблеми. По-перше, адміністративні посади згадуються, як правило, по одному разу, тому не завжди зрозуміло, йдеться про співіснування посад чи про їх спадкоємність. По-друге, постанови, що регулюють сторони суспільного життя Херсона, приймалися, ймовірно, різними адміністративними органами. Написи, що збереглися, як правило, будівельні. Тому більш ніж ймовірно, що про деякі органи влади Херсона інформація не збереглася через специфічний характер джерел.

© М. І. ХРАПУНОВ, 2000

Формально Херсон не входив до складу Візантії до початку VI ст. Проте, на думку В. В. Латишева, згаданий у написі 392—393 pp., вислів *uper ton despoton emon* свідчить про зворотне¹. Таку саму формулу виявлено і в епіграфічному документі часів Антоніна Пія (138—161 pp.), що повідомляє про дарування місту «свободи» (*eleuteria*)². Однак у джерелах IV—початку VI ст. не згадується Херсон. Оскільки він відсутній і в *Notitia Dignitatum*, В. М. Зубар висловив припущення, що в момент складання джерела (початок V ст.) місто формально не входило до складу імперії³. У «Синекдемі» Ієрокла Херсона так само немає⁴. Твір Ієрокла — це офіційний довідник з географії імперії, складений для візантійських чиновників на початку правління Юстиніана I (527—565 pp.). Він містить зведення про адміністративний поділ імперії і про всі міста в кожній з провінцій⁵. Таким чином, відсутність Херсона в джерелах, що перелічують візантійські міста і провінції, свідчить про те, що упродовж IV — першої третини VI ст. місто формально не входило до складу імперії. Не включає Херсон до складу візантійських провінцій і автор анонімного перипла Чорного моря, який жив у другій половині VI ст.⁶, однак незрозуміло, джерела якого часу він використовував. Ймовірно, Херсон зберіг статус «вільного міста» (*civitas liberae = eleuteros poleos*), який він отримав ще за часів Антоніна Пія⁷.

Існують свідчення, що в Херсоні функціонували органи міського самоврядування. Так, у латинському написі 370—375 pp. фігурує *pater*⁸. Г. Альфельді запропонував читати тут *pat[ronum](?)*⁹, проте для цієї реконструкції в стрічці не вистачає місця¹⁰. Крім того, *pater* — посада, зафіксована в Херсоні багатьма іншими джерелами (про це нижче), тоді як про патронів цього міста нічого не відомо.

На думку М. І. Ростовцева, *pater* був почесним титулом магістрату, що зосереджував у своїх руках усю повноту влади в місті¹¹. Дійсно, у II—VII ст. посада *pater civitatis* або *pater tes poleos* була досить поширеною в Східній імперії¹². Це була, ймовірно, вища почесна муніципальна магістратура. «Батьки міста» за дорученням і під контролем візантійської адміністрації займалися виконанням громадських робіт, були суддями з дрібних кримінальних справ, розпоряджалися міськими фінансами¹³. *Pater* херсонського напису названий *vir perfectissim*. Такий титул присвоювали куриалам, які пройшли всі муніципальні магістратури¹⁴. Це — опосередковане свідчення того, що в момент складання напису *pater civitatis* була вищою серед херсонських посад. «Батьки міста» продовжували управляти Херсоном аж до середини X ст., принаймні, саме до цього часу вони згадуються в джерелах¹⁵.

В останньому рядку грецького будівельного напису 392—393 pp.¹⁶ згадується якийсь Еферій, що носив титул *megaloprepatatos*, але, на жаль, назва його посади не збереглася. С. П. Шестаков і В. В. Латишев припускають, що це був коміт, а М. А. Шангін — навіть *comes commerciorum*¹⁷. Остання гіпотеза викликає сумніви. *Comites commerciorum* займалися збором торгового мита¹⁸. *Notitia Dignitatum* згадує трьох таких комітів, причому тільки один з них міг мати відношення до Північного Причорномор'я. Він стягав мито на території трьох діоцезів — Мезії, Скіфії і Понта¹⁹. Малоімовірно, що резиденція цієї посадової особи знаходилася в такому незначному центрі, як Херсон. Крім того, будівництво не входило в обов'язки *comes commerciorum*²⁰.

Оскільки титулом *megaloprepatatos/magnificentissimus* у IV ст. наділялися лише вищі візантійські чиновники — керівники столичних міністерств²¹, К. Цукерман запропонував читати кінець напису як *[epi E]uteriou tou megal[o] [prepatatos] komes*. На його думку, Еферій був *magister militum per Thracias*²². Ця гіпотеза видається невірною через наступні причини. По-перше, наприкінці IV ст. військові магістри належали до *glorissimi*, тобто до першого класу *illustres*, тоді як *magnificentissimi* були другим класом ілюстріїв²³. По-друге, літери, що знаходилися перед ім'ям Еферій, вказують на те, що тут був прийменник *di*.

В. М. Зубар припускає, що Еферій був херсонським єпископом, який брав участь у II Всесвітньому соборі, та головою місцевого самоврядування. На підставі даних 53 розділу твору Костянтина Багрянородного «Про керування державою», дослідник називає його посаду «архонтом» або «протевоном»²⁴. На неможливість провести паралель між Еферієм з напису і учасником II Всесвітнього собору вказав К. Цукерман²⁵. Крім того, невідомі випадки, коли архонтом або протевоном міста

був єпископ. Навпаки, візантійське муніципальне законодавство відрізняє єпископів і клірів від протевонів та інших представників міст, а також державних чиновників²⁶. «Архонт» і «протевон» — це зовсім різні терміни²⁷, а у творі Костянтина Багрянородного є плутанина в адміністративній термінології.

Таким чином, з одного боку, оскільки ім'я Еферій стоїть після імені трибуна, він повинен був займати нижчу посаду, але високий титул цього чиновника говорить про зворотне. Погодимось з В. М. Зубарем в тому, що Еферій займав якусь посаду в херсонському самоврядуванні, а виниклих суперечностей можна позбавитися двома способами. По-перше, припустити, що херсонесити назвали титулом *megalogrepestatos* людину, яка не мала на нього права. Подібні випадки відомі, але тільки в пізніші часи — у V—VI ст.²⁸ По-друге, можливо, що Еферій був римським громадянином, який раніше займав високу посаду в римській адміністрації, а потім пішов у відставку та переселився до Херсона. У ранній Візантії урядовець, що пішов у відставку, одержував титул вищій за той, який він мав на дійсній службі²⁹. За даними епіграфіки, з II ст. н. е. римські громадяни-іноземці дістали доступ до вищих муніципальних посад Херсонеса³⁰.

Однак «свобода» Херсона була значною мірою формальною. Як і раніше, написи починаються з переліку титулів правителя або правителів імперії³¹. Імператор своїм рескриптом накладав на місто покарання і звільняв від нього. Так сталося, наприклад, в 419 р., коли Гонорій і Феодосій II звільнили від покарання осіб, з вини яких варвари отримали можливість ознайомитися з принципами кораблебудування³². Статус «вільного міста» аж ніяк не означав свободи від сплати податків в імперську скарбницю, тому Візантія збирала в Херсоні податки і торгове мито, за рахунок яких утримувався місцевий гарнізон³³. Навіть фортечне будівництво велося під керівництвом імперських офіцерів³⁴. У 460 р. в Херсон був засланий і знаходився там до 475 р. Александрійський патріарх Тимофій Елур³⁵. Цей факт свідчить, що Херсон знаходився під жорстким контролем візантійської адміністрації.

Контроль над міським самоврядуванням здійснювали візантійські чиновники. Оскільки в написі 370—375 рр. згадується префект преторія Сходу, В. М. Зубар припустив, що цивільна сфера підпорядковувалася відповідній префектурі³⁶. Згаданий вище рескрипт Гонорія і Феодосія II, адресований префекту преторія Монаксію, який між 416 та 420 рр. очолював префектуру Сходу³⁷, підтверджує правоту гіпотези В. М. Зубаря.

Хоча питання про комплектування гарнізону Херсона поки що не отримало однозначного вирішення, абсолютно всі дослідники згодні з висновком про те, що він був підлеглий військовому магістру Фракії³⁸. Зрозуміло, візантійські офіцери, що знаходилися в Херсоні, наприклад, трибуни або децемприми³⁹, мали можливість впливати на життя міста і на рішення, які приймалися муніципалітетом.

Цінні відомості про принципи управління та адміністративні органи Херсона містяться в так званому написі Зинона 488 р.⁴⁰ З документа зрозуміло, що імператор Зинон (474—491 рр.) подарував місту певну суму на ремонт кріпосних стін. Ці гроші були взяті з «практія» (*prakteion*) управління (*bikaratos*) місцевих балістаріїв. На честь знаменної події було поставлено напис. Будівництво однієї з веж здійснив коміт Діоген.

Розглянемо питання про сутність «дару», який зробив місту імператор. Зміст напису поділяється на три речення. Перше: милість була надана Херсону нарівні з іншими містами, причому імператор дарував Херсону гроші, що раніше знаходилися у веденні балістаріїв (рядки 4—8). Друге: ці кошти використали на відновлення стін міста, на честь чого і поставили напис (рядки 8—10). Третє: одна з веж відновлена комітом Діогеном (рядки 13—15). Вже з цього свідчить, що «дар Зинона» потрібно розуміти ширше, ніж відновлення однієї вежі. Слово *basil(e)ias*, яким закінчується друге речення, винесено на середину рядка і обмежено хрестами. Таким чином, створюється враження, що остання фраза вирізана вже після того, як був створений основний текст. Оскільки в ньому сказано, що гроші виділені не тільки Херсону, але й іншим містам, звернемося до законодавства. Зинон ухвалив, схоже, єдине серйозне рішення стосовно міст: в 485/86 р. вилучив повноваження на використання коштів у військових намісників, що йшли на їх утримання, і передав їх *curatores civitatis* — виборним керуючим муніципальними

фінансами⁴¹. Наголосимо на близькості цієї дати до часу херсонського напису. У той час бюджет міст складався з 1/3 прибутків, отриманих в них державою (тобто прибутків з державного майна, податків і торгового мита). Передбачалося, що ці гроші необхідно витратити здебільшого на підтримання міських укріплень⁴². Унаслідок реформи Зинона міста отримали можливість більш вільно тратити відпущені кошти, причому не тільки на будівництво. Проблема полягає в тому, що посада *curator civitatis* в Херсоні поки що не зафіксована. Однак провести чітку межу між *curator* і *pater civitatis* дуже складно, тим більше, що вони нерідко були об'єднані в одних руках⁴³. Як уже зазначалося, *pateres* або «батьки міста» відомі в Херсоні, принаймні, з кінця IV ст.

Ситуація уявляється наступним чином: до 485/86 р. зібрані в місті податки і митні збори поступали в державну скарбницю — *sacrae largitionum*. За рахунок цих коштів фінансувалося утримання гарнізону балістаріїв, будівництво стін тощо. Представники імперії здійснювали контроль за збором і витрачанням коштів. Унаслідок реформи Зинона повноваження з використання частини податків були передані міській общині⁴⁴.

Найважливішою проблемою є співвіднесення посад чиновників, згаданих у «написі Зинона», з конкретними посадами у візантійському «табелі про ранги». Наприклад, хоча в імперії було досить багато комітів, усі вони займали суворо певне місце в адміністративному апараті. Маловірогідно, щоб для Херсона зробили виняток, і тут з'явився особливий, невідомий в інших місцях, коміт.

Деякі дослідники вважають, що коміт Діоген був *comes commerciorum*, тобто відповідав за збір податків і мита⁴⁵. Ця гіпотеза не уявляється вірною через ряд причин. По-перше, ведення будівництва не входило в обов'язки *comes commerciorum*, а «напис Зинона» прямо називає коміта Діогена будівником вежі. По-друге, як уже зазначалося, Херсон не міг бути резиденцією цієї високопоставленої особи.

Існує припущення, що коміт Діоген був командиром херсонського гарнізону або вищим військовим, цивільним і фіскальним начальником міста⁴⁶. Цій характеристиці відповідає тільки посада коміта *rei militaris* — командира польової армії в прикордонній провінції, який іноді виконував обов'язки цивільного керівника⁴⁷. Поява в Херсоні у другій половині V ст. *comes rei militaris* уявляється малоймовірною: по-перше, як сказано вище, в цей час місто формально не входило до складу Візантії; по-друге, *comes rei militaris* — офіцер дуже високого рангу.

В. М. Зубар і С. Б. Сорочан розглядають коміта як цивільного чиновника, що служить префектурі Сходу, «куратора» херсонських справ⁴⁸. У цьому випадку Діоген повинен був займати посаду правителя діоцеза, *comes provinciarum*⁴⁹, що малоймовірно: чиновник такого рівня навряд чи особисто керував будівництвом вежі у віддаленому місті; по-друге, з діоцезів, що входили в префектуру Сходу, коміти управляли тільки діоцезом Сходу⁵⁰, який навряд чи можна пов'язати з Херсоном.

Відомо, що коміт Діоген проводив також будівництво в Мегарах⁵¹. Мегари знаходилися на території префектури Іллірік, але як сказано вище, контроль за станом справ у Херсоні було покладено на префектуру Сходу. У Візантії на територію двох або більше префектур поширювалася юрисдикція тільки вищих урядових чиновників, до числа яких будівельник херсонської вежі та бань в Мегарах, звичайно, не належав. Отже, Діоген виконував деяку спеціальну місію. Відомо, що в 494—495 рр. обіймав посаду командира коміта *schol*, потім потрапив у немилість, а за часів Юстина I повернувся із заслання і став військовим магістром Сходу⁵². Чи міг імператор вибрати Діогена, як командира гвардії, для здійснення будівництва в кількох провінційних містах? Ймовірно, так. В одному херсонському написі рубежу III—IV ст. згадується протектор, в іншому (370—375 рр.) — *децемприм*⁵³. Корпус протекторів був своєрідною комбінацією імператорської гвардії та резерву кадрів для командного складу армії й виконання особливих доручень. Протектори поділялися на підрозділи — *схоли*; «децемпримами» називалася перша десятка кожної *схоли*. Їх часто направляли в провінцію для виконання особливих доручень, в тому числі фортифікаційного будівництва⁵⁴. Напис зі згадкою протектора, скоріше за все, є будівельним⁵⁵. Наприкінці IV ст. стіни Херсона були відновлені візантійським трибуном і загоном будівельників⁵⁶. Отже, гіпотеза про те, що коміт Діоген був візантійським офіцером, якого прислали в Херсон спеціально для ведення будівництва⁵⁷, найбільш вірогідна. Відповідаючи на пи-

тання, чому гвардійський офіцер був названий високим титулом *megaloprepestatos/magnificentissimus*, можна припустити, що херсонесити нагородили Діогена званням більш високим, ніж він заслуговував, з лестощів⁵⁸.

З напису випливає фіскальна суть практиї (*prakteion*). В. В. Латишев перекладає цей термін як «митниця»⁵⁹. Деякі дослідники вважають, що практиї стягав з населення і податки, і митні збори⁶⁰, інші — обмежують сферу його діяльності митницею⁶¹. Оригінальна точка зору І. А. Баранова. Спочатку, посилаючись на С. П. Шестакова, він пише, що практиї завідував збором податків і мита з товарів, а потім проводить паралель між «практионом» і «каркулярієм» фемної адміністрації VII—X ст.⁶² Ймовірно, під «каркулярієм» дослідник вбачає хартулярія (*hartoularious*). Останній займався складанням списків військовослужбовців фемі⁶³, тому яке відношення він мав до чиновників податкової адміністрації — практиорів, незрозуміло.

Нам не відомі випадки вживання слова *prakteion* за межами Херсона. Ймовірно, воно є похідним від *praxis* або *pratto* — «стягати», «стягувати»⁶⁴, і пов'язане з назвою адміністративної посади — *praktor*⁶⁵. В Афінах класичної епохи, і, ймовірно, в більш пізній час в Боспорському царстві, *praktors* були виконавцями судових рішень⁶⁶. В Єгипті у римський час «практиорами» називали чиновників, які спочатку стягували з населення недоїмки і поступово перетворювалися в «податкових інспекторів»⁶⁷. У деяких джерелах X—XI ст. «практиор» — синонім слова «комерціарій»⁶⁸. На думку дослідників, у X—XIII ст. *praktor* означав не конкретну посаду, а функції чиновника, наприклад, «особа, відповідальна за збір податків в окрузі», або «інспектор, що стягує мито з кораблів і моряків в імперському порту»⁶⁹. Тому здається, що практиї «напису Зинова» — це фіскальне управління, яке стягувало податки до городян і мита з суден, що заходили в порт. Унікальна назва цього закладу не повинна вводити в оману. Відомо, що, незважаючи на зовнішню різноманітність адміністративних органів у східній частині імперії, в дійсності ці установи виконували єдиний набір функцій в інтересах центрального уряду⁷⁰. Як називалися чиновники практиї, невідомо. З напису випливає, що практиї утворював єдину структуру з «управлінням балістаріїв». Можливо, на нижчих посадах у практиї служили херсоніти. Використання муніципальних службовців під час збору податків — характерна риса візантійської податкової політики⁷¹. Акумулявані кошти надходили до державної скарбниці, витрачалися на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Подібна практика існувала в місті з II ст.⁷²

Оскільки слово *bikaratos* може означати як посаду вікарія, так і просто «управління»⁷³, необхідно визначити, чи знаходився у підрозділі херсонського «управління балістаріїв» вікарій, і до якого відомства він належав у цьому випадку. А. Л. Якобсон вважав, що вікарій був підлеглим коміту цивільним правителем міста, розпорядником фінансів, зібраних практиєм⁷⁴. На думку К. Цукермана, вікарій був чиновником для особливих доручень при *magister militum per Thracias*⁷⁵. О. І. Айбабін об'єднав гіпотези А. Л. Якобсона і К. Цукермана⁷⁶. На думку В. М. Зубаря і С. Б. Сорочана, херсонські митниця та балістарії були об'єднані в одну структуру, яку очолював вікарій військового магістра Фракії; повноваження останнього не поширювалися на цивільну сферу⁷⁷.

Якщо посада вікарія в Херсоні дійсно існувала, цей чиновник повинен був займати певне місце у візантійському апараті. В імперії було не так багато вікаріїв — як військових, так і цивільних. «Кандидатура» цивільного вікарія — правителя діоцеза — відпадає через зрозумілі причини. Обов'язком військового вікарія була, передусім, допомога *magister militum*⁷⁸, тому відправлення цього офіцера на постійну службу в Херсон, де він був віддалений від шефа і не міг допомагати йому у вирішенні оперативних питань, малоймовірно. Наведений К. Цукерманом приклад з вікарієм *magister militum praesentalis*, що командував «довгими стінами» Константинополя, видається невдалим: по-перше, призначення на цей пост вікарій отримав тільки за часів Анастасії (491—518 pp.); по-друге, збір податків був однією з функцій не військового, а цивільного вікарія, тоді як «напис Зинова» свідчить, що в Херсоні вікаріят був об'єднаний з практиєм; нарешті, стратегічне значення лінії оборони, що захищала підступи до столиці імперії, не порівнюється зі значенням Херсона⁷⁹. Тому чи не варто у зв'язку з цим відмовитися від пошуку вікаріїв у Херсоні? Як ми вже зазначали, *bikaratos ton ballistrarion* у дослівному перекладі — «управління балістаріїв», яке міг очолю-

вати будь-хто, наприклад, трибун — офіцер, що у II—IV ст. керував римським гарнізоном міста.

Поки що немає можливості точно визначити дату, коли Херсон став складовою частиною імперії не тільки формально, але і юридично. *Terminus post quem* визначається часом складання «Синекдема» Ієрокла, списка візантійських провінцій, в якому Херсон відсутній, а *terminus ante quem* — правлінням Юстина II (565—578 рр.), яким датується напис зі згадкою дуки Херсона⁸⁰.

Дещо раніше, за часів Юстиніана I (527—565 рр.) до Візантії було приєднано Боспор⁸¹. Повідомлення Прокопія про будівельні роботи візантійців у Херсоні, на Боспорі, Південному березі, де були зведені укріплення Алустон і Горзувіти, і в «області Дорі» у Південно-Західній Тавриці нині підтверджено результатами археологічних досліджень⁸². Будівництво фортець у Криму продовжили наступники Юстиніана у другій половині VI ст.⁸³. Система укріплень, що почала складатися на півострові, відрізнялася від класичного *limes* у західних провінціях і нагадувала, скоріше, оборонні системи, створені Юстиніаном I у східних районах імперії, яким (як і Тавриці) загрожували кочовики, що мешкали поблизу. Вузлами оборони служили великі добре укріплені міста і невеликі фортеці — *castellae*⁸⁴.

За часів Юстина II і Маврикія (582—602 рр.) Херсоном управляли дуки⁸⁵. Дука (*doukos, dux*) — підлеглий військовому магістру голова розташованого в провінції армійського корпусу, що виконував функції військового намісника регіону⁸⁶. Поява в Херсоні дуки означала підвищення статусу міста і перетворення його в центр провінції, територія якої, ймовірно, збігалася з кордонами візантійських володінь у Криму. Судячи з епіграфічних джерел, дука здійснював будівництво в Херсоні та на Боспорі. Можливо, він також керував спорудженням фортець у південно-західній частині півострова⁸⁷.

У написі 590 р. титул і посада візантійського правителя Херсона сформульовані як *endoxotatos stratelatos kai doukos Hersonos*. В. Латишев вважав, що «стратилат» був титулом особи, яка займала посаду дуки Херсона⁸⁸. На думку В. М. Зубаря і С. Б. Сорочана, в руках одного чиновника були об'єднані пости воєначальника (дука Херсона) і цивільного правителя усіх візантійських володінь у Криму (стратилата), причому функції стратилата відповідали функціям *tribunus civitatis*⁸⁹. Посада *tribunus civitatis* з'явилася в VI ст. в Італії після відвоювання її в остроготів. Так називалися військові коменданти міст, наділені повноваженнями цивільних правителів. *Tribuni civitatis* підкорялися дукам. У візантійській армії дуками ставали трибуни, що найбільше відзначилися⁹⁰. За часів Юстиніана I і його наступників багато дуків отримали повноваження не тільки військових, але й цивільних правителів регіонів⁹¹.

Таким чином, можна констатувати, що *tribunus civitatis* виконував ті самі функції, що й дука, але стояв на нижчому рівні в адміністративній ієрархії. Крім того, на думку дослідників, термін *stratelatos* з початку VI ст. означав не посаду, а титул, яким наділялися воєначальники, в тому числі дуки. Відомі випадки, коли цей термін був частиною складового титулу — *endoxotatos stratelatos*, як і у випадку з херсонським чиновником⁹². Отже, можна зробити висновок, що військовий намісник візантійської Таврики, наділений цивільними повноваженнями, називався «дукою Херсона» — *doukos Hersonos*.

Дукам звичайно підкорявся численний адміністративний апарат. У написі за часів Юстина II згадуються ще один⁹³ чи два чиновники, назви посад яких не збереглися. Одного з них названо *lamprotatos*. У VI ст. значення цього титулу зменшилося, його стали носити багато чиновників, починаючи з верхівки провінційної адміністрації і закінчуючи розділами муніципалітетів⁹⁴. Припущення І. В. Соколової про те, що херсонські монети з монограмами ПХ і П-Х, які випускалися за часів Юстиніана I та Юстина II, і свідчать про значну роль полісної адміністрації в управлінні містом, багатьма дослідниками ставиться під сумнів⁹⁵.

Отже, наприкінці IV — у першій третині VI ст. Херсон знаходився в залежності від Візантії, хоча формально і не входив до складу імперії. Тут зберігалися деякі органи місцевого самоврядування, очолювані, мабуть, «батьком міста». Імператори здійснювали владу в Херсоні як за допомогою прямих рескриптів, так і через цивільну адміністрацію префектури Сходу й офіцерів, що очолювали міський гарнізон. Проявом залежності від Візантії були податки і торгові мито, для стягнення яких створили спеціальну установу — практий. Частина акумульованих

практиєм коштів надходила до державної скарбниці, решта — на утримання балістаріїв і ремонт укріплень. Унаслідок реформи імператора Зинона Херсон дістав право самостійно збирати і використовувати частину податків. Зібрані кошти йшли на потреби міської общини і будівництво. Для технічної та організаційної допомоги під час відновлення стін продовжували залучати імперських офіцерів. До середини VI ст. статус міста змінюється. Херсон стає центром провінції, в яку входили також Південно-Західний Крим і Боспор. Розширення Візантійської Таврики призвело до підвищення рангу її правителів. У другій половині VI ст. військову і цивільну владу в регіоні здійснював, ймовірно, дука Херсона.

¹ IOSPE, I², 450; *Латышев В. В.* Надпись о постройке херсонесской стены // ИАК. — 1901. — Вып. 1. — С. 59.

² IOSPE, I², 362.

³ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. — Киев, 1994. — С. 147.

⁴ Hieroclis grammatici Synecdemus // Constantinus Porphyrogenitus. De provinciis regni Byzantini. — Tubingae, 1847. — P. 11—17.

⁵ Культура Византии. IV — первая половина VII в. — М., 1984. — С. 454.

⁶ Безымянного перипл Понта Эвксинского и Меотийского озера // ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. 232—240, 248; про час складання джерела див.: Скржинская М. В. «Перипл Понта Евксинского» анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 115.

⁷ *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. — Март. — С. 150, прим. 1; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981. — С. 26; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический... — С. 44.

⁸ *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. — 1907. — Вып. 23. — № 2. — *Соломоник Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — № 3; IOSPE, I², 449.

⁹ *Alfoldy G.* Рец.: *Соломоник Э. И.* Латинские надписи... // Gnomon. — 1984. — № 56. — Heft 8. — S. 786.

¹⁰ *Zuckerman K.* The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus // Travaux et mémoires. — 1991. — N 11. — P. 551.

¹¹ *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи... — С. 17, 18.

¹² *Feissel D.* Nouvelles donnees sur l'institution du pater tes poleos // *Dagron G., Feissel D.* Inscriptions de Cilicie. — Paris, 1987. — P. 215—220; *Храпунов Н. И.* О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники pateres tes poleos // Исторический опыт межнационального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999. — С. 162, 163.

¹³ *Jones A. H. M.* The Later Roman Empire. 284—602. A Social, Economic, and Administrative Survey. — Baltimor, 1992. — Vol. II. — P. 1312, note 104; *Фихман И. Ф.* Оксиринх — город папирусов. — М., 1976. — С. 235; *Храпунов Н. И.* О взаимосвязи... — С. 163, 164.

¹⁴ *Гийан Р.* Очерки административной истории ранневизантийской империи (IV—VI вв.). Заметки о титулах знати: эгрегий, перфектиссим, клариссим // ВВ. — 1964. — Т. 24. — С. 38, 40.

¹⁵ Const. Porph., De adm. imp., 42,44—47; Theoph. Cont., III, 28; *Алексеевко Н. А.* Новые находки печатей представителей городского управления Херсона // МАИЭТ. — 1996. — Вып. VI. — № 13, с. 164.

¹⁶ *Латышев В. В.* Надпись о постройке... — С. 57, 58; IOSPE, I², 450.

¹⁷ *Шестаков С. П.* Очерки по истории Херсонеса в IV—X веках по Р.Х. // Памятники христианского Херсона. — М., 1908. — Часть III. — С. 7, прим. 3; *Шестаков С. П.* По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. — 1908. — Т. XXIV. — Вып. 4. — С. 339; IOSPE, I², 450; *Шангин М. А.* Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3. — С. 82, прим. 1; С. 83.

¹⁸ *Jones A. H. M.* The Later... — Vol. I. — P. 429.

¹⁹ Not. Dig. Or., XIII.

²⁰ Про функції comes commerciorum див.: *Jones A. H. M.* The Later... — Vol. I. — P. 429.

²¹ *Jones A. H. M.* The Later... — Vol. I. — P. 543, 378.

²² *Цукерман К.* Епископы и гарнизон Херсона в IV в. // МАИЭТ. — 1994. — Вып. IV. — С. 550, прим. 16.

²³ *Jones A. H. M.* The Later... — Vol. I. — P. 378, 528, 543.

²⁴ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический... — С. 142—144.

²⁵ *Цукерман К.* Епископы... — С. 548, прим. 12.

²⁶ *Курбатов Г. Л.* Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке). — Л., 1962. — С. 276; *Курбатов Г. Л.* Основные моменты... — С. 194, 197, 199; *Сюжумов М. Я.* Византийский город (середина VII — середина IX в.) // ВВ. — 1967. — Т. 27. — С. 67; *Левченко М. В.* Церковные имущества в V—VII вв. в Восточно-Римской империи // Вирджиния. — 1949. — С. 14.

²⁷ Про архонтів у візантійських містах див.: *Ahrweiler H. Byzance et la Mer.* — Paris, 1966. — P. 48—61; *Oikonomides N. Les listes de preesance Byzantines des IX-e et X-e siècles.* — Paris, 1972. — P. 54—57; *Margetic L. «Provincijalni archonti» Taktikona Uspenskog // Зборник радова Византолошког института.* — 1991. — Кн. 19—20. — С. 53—56; про протевонів див.: *Рудаков А. П. Очерки истории византийской культуры по данным греческой агиографии.* — СПб., 1997. — С. 92, 172; *Курбатов Г. Л. Основные моменты внутреннего развития византийского города в IV—VII вв.* — Л., 1971. — С. 197, 203—204; *Курбатов Г. Л. История Византии.* — М., 1984. — С. 110; *Сюзюмов М. Я. О социальной сущности законодательства «Василик» // ВВ.* — 1953. — Т. 6. — С. 76; *Dagron G. Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 a 451.* — Paris, 1974. — P. 191.

²⁸ *Гийан Р. Очерки...* — С. 46; *Чекалова А. А. Представление о знатности в Византии в IV — первой половине V в.* // ВВ. — 1990. — Т. 51. — С. 43.

²⁹ *Гийан Р. Исследования по административной истории Византийской империи (заметки о некоторых классах чиновников в IV—VI вв.) // ВВ.* — 1969. — Т. 29. — С. 92, 93.

³⁰ *Дьячков С. В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия.* — Харьков, 1997. — С. 68—70, 73, 74, 76.

³¹ *IOSPE, F, 449, 450; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времён из Южной России.* — СПб., 1896. — № 7; *Шангин М. А. Некоторые надписи...* — № 11; пор.: *Кадеев В. И. Херсонес Таврический...* — С. 31—34; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 41—44. ³² С. Th., 9, 40, 24.

³³ *Кудрявцев О. В. Эллинические провинции Балканского полуострова во II в. н. э.* — М., 1954. — С. 125. *Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

³⁴ *IOSPE, F, 450; Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

³⁵ *Theoph., Chron., 112, 7—8; Narrationas ordo de gravitate...*, 6—7; *Zach. Myt., IV, 12; Liberat, Brev., XVI.*

³⁶ *IOSPE, F, 449. Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 146.

³⁷ *Dagron G. Naissance...* — С. 265, 266.

³⁸ *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 133—141; *Цукерман К. Епископы...* — С. 557—559; *Пиоро И. С. Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія.* — 1997. — № 2. — С. 125—126; *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона в конце V—VI вв.: политический и экономический аспекты // ХСб.* — 1998. — Вып. IX. — С. 119.

³⁹ *IOSPE, F, 450, 449.*

⁴⁰ *Латышев В. В. Сборник...* — № 7.

⁴¹ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — P. 759; Vol. II. — P. 1312, note 106.

⁴² *Ibid.* — Vol. I. — P. 732, 733; *Курбатов Г. Л., Ранневизантийский город...* — С. 268; *Курбатов Г. Л. Основные моменты...* — С. 22; *Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV—V веках.* — М., 1961. — С. 66.

⁴³ *Feissel D. Nouvelles donnees...* — P. 220; *Фихман И. Ф. Оксиринх...* — С. 84, 244, 245.

⁴⁴ Пор.: *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона...* — С. 120.

⁴⁵ *Шестаков С. П. К истолкованию Херсонской надписи времени Зинова // ЖМНП.* — 1906. — Март. — С. 141—145; *Шестаков С. П. Очерки...* — С. 105—108; *позніше С. П. Шестаков скасував свою точку зору — Шестаков С. П. По поводу...* — С. 339; *Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды.* — Киев, 1914. — С. 57—60; *Шангин М. А. Некоторые надписи...* — С. 82, 83.

⁴⁶ *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 10; *Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.* — 1959. — № 63. — С. 22; *Баранов И. А. Административное устройство раннесредневекового Херсона // МАИЭТ.* — 1993. — Вып. III. — С. 137, 138; *Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма.* — Симферополь, 1999. — С. 89.

⁴⁷ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — P. 609, 280; *Кулаковский Ю., Сонни А. Введение // Аммиан Марцеллин. История.* — Киев, 1906. — Т. 1. — С. XXVIII, XXIX.

⁴⁸ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона...* — С. 119, 120.

⁴⁹ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — P. 105.

⁵⁰ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. II. — P. 1459.

⁵¹ *Бертье-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД.* — 1893. Т. 16. — С. 81; *Латышев В. В. Сборник...* — С. 15; *Vasiliev A. A. The Goths in the Crimea.* — Cambridge, 1936. — P. 44.

⁵² *Бертье-Делагард А. Л. Надпись...* — С. 81; *Латышев В. В. Сборник...* — С. 15; *Vasiliev A. A. The Goths...* — P. 44.

⁵³ *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 13; *Соломоник Э. И. Латинские надписи...* — № 2; *Цукерман К. Епископы...* — С. 553, 554; *IOSPE, F, 656; IOSPE, F, 449.*

⁵⁴ *Jones A. H. M. The Later...* — Vol. I. — P. 103, 636, 639; *Tomlin R. The Mobile Army. The Later Empire AD 200—450 // Connolly P. Greece and Rome at War.* — London, 1981. — P. 255; *Джонс А. Х. М. Гибель античного мира.* — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 314, 315; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 138; *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...* — С. 15.

⁵⁵ *IOSPE, F, 656; Соломоник Э. И. Латинские надписи...* — № 2; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...* — С. 138.

- ⁵⁶ IOSPE, I², 450.
- ⁵⁷ Бертъе-Делагард А. Л. Надпись... — С. 81; Латышев В. В. Сборник... — С. 15; Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. — Симферополь, 1912. — С. 66; Vasiliev A. A. The Goths... — P. 44—47.
- ⁵⁸ Пор.: Гийан Р. Очерки... — С. 46; Чекалова А. А. Представление... — С. 43.
- ⁵⁹ Латышев В. В. Сборник... — С. 11, 13.
- ⁶⁰ Шестаков С. П. К истолкованию Херсонской надписи... — С. 141, 142; Шестаков С. П. Очерки... — С. 105, 106; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — С. 22; Цукерман К. Епископы... — С. 559, прим. 42; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 120.
- ⁶¹ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. — Харьков, 1989. — С. 94; Айбабин А. И. Этническая история... — С. 88.
- ⁶² Баранов И. А. Административное устройство... — С. 137, 138.
- ⁶³ Успенский Ф. И. История Византийской империи. — М., 1996. — Т. I. — С. 501; Glykatzi-Ahrweiler H. Recherchez sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-e— XI-e siècles. — Athens; Paris, 1960. — P. 43; Ферлуза Я. Тема Далмация // Ferluga J. Byzantium on the Balkans. — Amsterdam, 1976. — С. 155; Treatgold W. The Byzantine Revival. 780—842. — Stanford, 1988. — P. 29.
- ⁶⁴ Ростовцев М. И. Новые данные по истории финансового управления греко-римского Египта // ЖМНП. — 1900. — Март. — С. 144; Цукерман К. Епископы... — С. 559, прим. 42.
- ⁶⁵ Латышев В. В. Сборник... — С. 13.
- ⁶⁶ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 279; КБН. — № 731; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство — М.; Л., 1949. — С. 345.
- ⁶⁷ Ростовцев М. И. Новые данные... — С. 144—146, 158—165; Левченко М. В. Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V—VI вв. // Византийский сборник. — М.; Л., 1945. — С. 40; пор.: Фихман И. Ф. Оксиринх... — С. 328.
- ⁶⁸ Васильевский В. Г. Житие Георгия Амастридского // Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. LXXIX, прим. 2; Шестаков С. П. К истолкованию Херсонской надписи... — С. 141; Шестаков С. П. Очерки... — С. 106; Рудаков А. П. Очерки... — С. 166.
- ⁶⁹ Glykatzi-Ahrweiler H. Recherchez... — P. 41, note 8; p. 67, 85, note 8; p. 88; Ahrweiler H. L'escalade dans le monde byzantine // Ahrweiler H. Byzance: les pays et les territoires. — London, 1976. — P. 176; Oikonomides N. Fiscalite et exemption fiscale a Byzance (IXe — Xe siècles). — Paris, 1996. — P. 44, 45, 112, comm. 155; p. 207; пор.: Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв. — М., 1977. — С. 37, 59, 83, 84, 168, 190, 191, 208, 212, 216, 219, 221, 229.
- ⁷⁰ Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — P. 721; Джонс А. Х. М. Гибель... — С. 339, 340.
- ⁷¹ Серов В. В. Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III — начале VI в. // АДСВ. — 1999. — Вып. 30. — С. 41—46; Дилигенский Г. Г. Североафриканские города в IV веке // ВДИ. — 1959. — № 3. — С. 91, 92; Дилигенский Г. Г. Северная Африка... — С. 63.
- ⁷² Ростовцев М. И. Римские гарнизоны... — С. 149; Ростовцев М. И. Новые латинские надписи... — С. 10.
- ⁷³ Латышев В. В. Сборник... — С. 13, 14.
- ⁷⁴ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — С. 22; Баранов И. А. Административное устройство... — С. 137, 138.
- ⁷⁵ Цукерман К. Епископы... — С. 559, 560.
- ⁷⁶ Айбабин А. И. Этническая история... — С. 88.
- ⁷⁷ Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 120.
- ⁷⁸ Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — P. 609.
- ⁷⁹ Ibid. — Vol. I. — P. 231, 450, 656.
- ⁸⁰ Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК. — 1906. — Вып. 18. — № 37; Соломоник Э. И. Несколько новых надписей средневекового Крыма // ВВ. — 1986. — Т. 47. — № 4.
- ⁸¹ Procop., De bel. pers., II, 3, 40; De aed., III, 12; Mal., 431.16—433.1.
- ⁸² Procop., De aed., III, 10—12, 17; Антонова И. А. Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблема датировки // ХСб. — 1996. — Вып. VII. — С. 123—128; Айбабин А. И. Этническая история... — С. 124, 126; Макарова Т. И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // МАИЭТ. — 1998. — Вып. VI. — С. 350—355, 389; Мыц В. Л. Ранний этап строительства крепости Алустан // ВВ. — 1997. — Т. 57. — С. 198, 199; Домбровский О. И. Средневековые поселения и «исары» Крымского южного побережья // Феодалная Таврика. — Киев, 1974. — С. 8—12; Сидоренко В. А. «Готы» областит Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // МАИЭТ. — 1991. — Вып. II. — С. 114, 115.
- ⁸³ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и ранне-средневекового времени // МАИЭТ. — 1991. — Вып. I. — С. 68; Айбабин А. И. Этническая история... — С. 113—119.

- ⁸⁴ *Brehier L. Le Monde Byzantin. T.II. Les institutions de l'Empire Byzantine. — Paris, 1949. — P. 350; пор.: Глушанин Е. П. Город и армия позднеримской эпохи в советской историографии // Город и государство в древних обществах. — Л., 1982. — С. 92.*
- ⁸⁵ *Латышев В. В. Эпиграфические новости... — № 37; Соломоник Э. И. Несколько новых надписей... — № 4; Латышев В. В. Сборник... — № 99.*
- ⁸⁶ *Кулаковский Ю., Сонни А. Введение. — С. XXIX, XXX; Brehier L. Le Monde... — P. 339; Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — P. 44, 373, 376, 656.*
- ⁸⁷ *Айбабин А. И. Хронология... — С. 68.*
- ⁸⁸ *Латышев В. В. К надписи Евпатерия. 1. Вопрос о времени надписи // Латышев В. В. ПОНТИКА. — СПб., 1909. — С. 208—210.*
- ⁸⁹ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 124.*
- ⁹⁰ *Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — P. 760, 101; Удальцова Э. В. Италия и Византия в VI веке. — М. — Л., 1959. — С. 506, 507; Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII вв. (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991. — С. 173, 180.*
- ⁹¹ *Успенский Ф. И. История... — С. 361, 362; Jones A. H. M. The Later... — Vol. I. — P. 656, 657; пор.: Васильев А. А. История Византии. Время до крестовых походов (до 1081 г.). — СПб., 1998. — С. 227; Литаврин Г. Г. Восточноримская империя в V—VI вв. // Раннефеодальные государства на Балканах. VI—XII вв. — М., 1985. — С. 29; Сборник документов по социально-экономической истории Византии. — М., 1951. — С. 31.*
- ⁹² *Guilland R. Recherches sur l'administration byzantine. — Paris, 1964. — Vol. 1. — P. 385—391; див. также Oikonomides N. Les listes... — P. 296, 332; Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока // Научное наследство. — М., 1991. — Т. 19. — С. 195.*
- ⁹³ *Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 123.*
- ⁹⁴ *Гийан Р. Очерки... — С. 46—48.*
- ⁹⁵ *Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. — Киев, 1983. — С. 112, 113; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977. — С. 107; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсона... — С. 122.*

Н. И. Храпунов

АДМИНИСТРАЦИЯ ХЕРСОНА В КОНЦЕ IV—VI вв.

В статье рассматриваются проблема государственно-правового статуса ранневизантийского Херсона, принципы, на основании которых строились отношения с Византийской империей, чиновники и административные органы, ответственные за управление городом. Делается вывод о том, что в конце IV — первой трети VI вв. Херсон находился в зависимости от Византии, хотя формально и не входил в состав империи. Здесь сохранились некоторые органы местного самоуправления, возглавляемые, по-видимому, «отцом города». Императоры осуществляли власть в Херсоне как посредством прямых рескриптов, так и через гражданскую администрацию префектуры Восток и офицеров, возглавлявших городской гарнизон. Выражением зависимости от Византии были налоги и торговые пошлины, для взимания которых создали специальное учреждение — практий. Часть аккумулированных практием средств поступала в государственную казну, другие использовались на содержание баллистариев и ремонт укреплений. В результате реформы императора Зинона Херсон получил право самостоятельно собирать и использовать часть налогов. Собранные деньги шли на нужды городской общины и строительство. Для технической и организационной помощи при восстановлении стен продолжали привлекать имперских офицеров. К середине VI в. статус города меняется. Херсон становится центром провинции, в которую входят также Юго-Западный Крым и Боспор. Расширение Византийской Таврики привело к повышению ранга ее правителей. Во второй половине VI в. военную и гражданскую власть в регионе осуществлял, вероятно, дука Херсона.

М. I. Khrapunov

ADMINISTRATION IN KHERSON FROM THE END OF THE 4TH TO THE 6TH CENTURIES

The paper discusses the problem of the state and legal status of the early Byzantine Kherson, the principles of relations with the Byzantine Empire, bureaucracy, and administrative bodies responsible for the administration of the town. The inference is made that Kherson depended on the Byzantine Empire in the period between the end of the 4th century and the first quarter of the 6th century, although the town was not incorporated into the Empire in official terms. The town remained some local self-governing authorities probably headed by a «town father». The emperors exercised their powers in Kherson through both direct rescriptions, the civic administration of the East Prefecture, and officers

of town's garrison. The dependence manifested itself in the form of taxes and tariffs on trade; a special institution – Practium – was established to collect taxes and tariffs. The Practium allocated its revenue partially to the State Treasury and partially to maintain the ballistaria and fortifications. Kherson was entitled to collect and use some portion of the tax revenue due to the reform of Emperor Zeno. Such a revenue was allocated to finance the needs of town's community and constructions. Imperial officers were engaged in restoring town's fortifications. The status of Kherson had changed in the mid 6th century. The town was transformed into the center of a province incorporating the South-West Crimea and Bosphorus. The expansion of the Byzantine Taurica contributed to the ranks of its rulers. It is likely that the *Duka* of Kherson had exercised the civic and military powers in the region in the second half of the 6th century.

Одержано 21.07.99

О. Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ТА МОРФОФІЗІОЛОГІЧНІ РИСИ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами могильника Григорівка)

Стаття присвячена комплексному (демографічному, краєвологічному та палеоекологічному) аналізу антропологічної серії могильника Григорівка Канівського району Черкаської області.

Досліджуваний могильник X—XIII ст. розташований на правому березі Канівського водосховища недалеко від села Григорівка Канівського району Черкаської області. Розкопки проводилися В. О. Петрашенко у 1986—1988 рр. Могильник розташований біля поселення X—XIII ст.¹, що інтерпретується автором розкопок як село-погост. Це поселення входило до Дніпровської оборонної лінії і, оскільки розташовувалося проти Переяслава і недалеко від Зарубського броду, було важливим стратегічним пунктом. Поселення має декілька шарів, досить часто знищувалося пожарами і відбудовувалося через певний час (шари пожару перекривалися відкладами піску). Тому тут імовірна часткова зміна населення. Поселення належить до заплавного типу, що означає універсальне господарство: населення займалося землеробством², скотарством, бортництвом, рибальством; до того ж значну роль у господарстві відігравала торгівля.

Антропологічні матеріали походять з 47 поховань, які є важливим джерелом для вивчення демографічної ситуації, антропологічного складу, фізичного розвитку та стану здоров'я тогочасного населення порубіжних земель Київської Русі. У відомих працях³ досліджувалися лише деякі аспекти антропології середньовіччя. Комплексний підхід до опрацювання матеріалів давньоруських могильників Середнього Подніпров'я застосовується вперше.

Матеріал частково був опрацьований П. М. Покасом. Він провів реставрацію та обміри черепів, однак бланки та всі інші результати були загублені, тому всі виміри довелося робити заново.

Стать та вік визначалися за загальноприйнятими методиками⁴. Окрім того, при визначенні віку ми застосовували новітні методики, використовуючи ознаки на тазових кістках⁵, де це було можливо. Бралися до уваги також визначення статі та віку, проведені С. П. Сегедою на матеріалах розкопок 1988 року⁶. Виміри черепів та довгих кісток проводилися за методиками Мартіна у модифікації В. П. Алексеєва⁷. Методи, застосовані для оцінки фізичного розвитку та патологій, будуть наведені на початку відповідних розділів.

Демографічна характеристика. На могильнику досліджено 36 дорослих та 11 дитячих поховань задовільної збереженості, що становить 76,6 та 23,4 від-